

УДК 811.161.2'272

Н. С. КІСС, кандидат філологічних наук, науковий співробітник (постдок) Гіссенського центру з досліджень Східної Європи, Гіссенський університет імені Юстуса Лібіха, Німеччина, науковий координатор проєкту «Дебати щодо мовного розмаїття — менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні» (керівник проєкту проф. Моніка Вінгендер) вул. Отто-Бехагельштрассе, 10-Е, м. Гіссен, 35394, Німеччина
E-mail: Nadiya.Kiss@slavistik.uni-giessen.de, kراسiya@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2077-7605>

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ПРОБЛЕМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Мовне спілкування в Україні потребує докладного та ґрунтовного дослідження. У науковому фокусі були переважно питання українсько-російського білінгвізму, змішаного українсько-російського мовлення (суржик), тоді як проблемам використання державної мови та мов національних меншин і корінних народів досі надавали мало уваги. Особливо актуальним є сьогодні вивчення мовного спілкування під час війни, коли відбуваються тектонічні зсуви в мовній ідентичності та мовній поведінці населення України.

21 жовтня 2022 року відбулася Міжнародна онлайн-конференція *Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи*, яку zorganizував та провів Інститут славістики Гіссенського університету імені Юстуса Лібіха у співпраці з Інститутом української мови НАН України, Ужгородським національним університетом та Ізмаїльським державним гуманітарним університетом. Науковий захід презентував насамперед результати плідної трирічної співпраці зазначених науково-освітніх інституцій у межах міжнародного наукового проєкту *Дебати щодо мовного розмаїття — менеджмент мов національних меншин у пострадянській Україні* за фінансової підтримки наукового фонду досліджень «Фольксваген» (2020—2023).

Конференцію відкрила зі вступним вітальним словом керівник проєкту Моніка Вінгендер. Вона зазначила, що працювати довелося у непростий час: спочатку пандемія, а згодом повномасштабна війна внаслідок чого проведення наукових заходів у живому форматі, але попри зазначені обставини вдалося дослідити мовну ситуацію в Україні, зокрема проаналі-

зувати мовне законодавство, медійні публікації з мовного питання та мовні біографії, які підготували українські учасники проєкту — три дослідницькі групи, що їх очолюють С. О. Соколова (Інститут української мови НАН України), Г. В. Шумицька (факультет журналістики, Ужгородський національний університет) та А. О. Колесников (кафедра української мови та літератури, Ізмаїльський гуманітарний державний університет).

Почесний гість конференції, Уповноважений із захисту державної мови, Т. Д. Кремінь відкрив першу тематичну секцію **Вплив війни на мовну ситуацію в Україні**. У своїй доповіді *Мовний закон в Україні під час війни — обов'язки громадян та держави* він повідомив про факти лінгвоциду російських злочинців на окупованих територіях України, про викривлене подання українського мовного питання в російській пропаганді та роботу інституції мовного омбудсмена як асоційованого члена Європейської федерації національних мовних інституцій (EFNIL), загальнонаціональну кампанію з розширення мережі безкоштовних курсів та клубів з опанування української мови, позитивні зміни з переходу громадян України на спілкування державною. Т. Д. Кремінь зробив висновок: «Останні соціологічні дослідження доводять: незалежно від свого віку, статусу чи походження переважна більшість громадян України принципово перейшла на спілкування українською навіть удома. Це ще раз доводить: ми — сильна і єдина нація, яка, гартуючись війною, обрала мову на оберіг своєї ідентичності, гідності та звитяги»¹.

Важливим напрямком досліджень на сьогодні є кореляція масової міграції українців (як внутрішнього переселення із зони бойових дій у відносно спокійніші райони, так і біженців за кордон, зокрема в європейські країни) та мовної поведінки. С. О. Соколова у виступі *Зміна мовних уподобань українців на тлі повномасштабної війни: за результатами опитування внутрішніх переселенців і місцевих жителів* представила результати опитування внутрішньо переміщених осіб і мешканців населених пунктів, що їх приймають, проведеного у травні — червні 2022 р. Підступність нападу, спрямування агресії проти мирного населення (зокрема й російськомовного) і масштабність руйнувань інфраструктури України вплинули на мовну свідомість російськомовних громадян і гармонійних білінгвів, багато з яких змінили своє ставлення до російської мови та почали її сприймати як мову агресора. Українська мова стала маркером «свого», символом спротиву, унаслідок чого громадян почали більше спілкуватися українською або повністю перейшли на неї (близько 60 %). Проте, як зазначила дослідниця, майже третина опитаних респондентів застерігає від потенційних конфліктів на мовному ґрунті, тому потрібні науково виважені рекомендації щодо коригування ситуації та подальше поглиблене дослідження процесів мовної взаємодії, передусім у місцях, куди евакуюють людей із регіонів активних бойових дій. Попередні

¹ Цит. за: Шумицька, Г. (24.10.2022). Мова — як бронезилет, як прапор, як зброя, як вакцинація. *Espresso TV*. <https://espresso.tv/mova-yak-bronezhilet-yak-prapor-yak-zbroya-yak-vaktsinatiya>

результати засвідчують, що нині складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної.

Такий оптимістичний висновок щодо утвердження позицій української мови в різних сферах суспільного життя прозвучав і в наступних доповідях. О. Г. Руда в розвідці *Мова і війна: як змінився навколумовний дискурс в Україні від початку повномасштабного вторгнення* виклала міркування щодо дискусій, які точаться довкола порушуваних питань мовного життя країни, наголосила, що сучасний навколумовний дискурс відображає екзистенційний стан суспільства під час війни — переживання колективної та особистої травми, намагання осмислити причини того, що сталося, зміни життєвих пріоритетів. Він став украї радикальним, почасти пейоративним, у ньому зникла колишня полярність думок. Мова посилила свою символічну значущість, а символічна «війна мов» трансформувалася у «війну за допомогою мови». Державну українську мову тепер сприймають як засіб захисту, прихисток від уже не духовного, а фізичного знищення, запоруку виживання нації загалом і кожного зокрема.

Л. М. Підкуймуха в доповіді *Назад до витоків: українська мова як засіб протистояння «русскому міру» в російсько-українській війні* проаналізувала мовну поведінку українців під час російсько-української війни та відзначила, що мова стала інструментом спротиву та визначальним маркером ідентичності. Дослідниця схарактеризувала поведінку бізнесу, який перейшов на українську як через норми Закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*, так і з патріотичних міркувань, дійшла висновку, що українська мова постає тепер як засіб дистанціювання від росії і «русского міра», як зброя, маркер ідентичності, «об'єднавчий символ», «захисна фортифікаційна споруда», детермінанта існування народу та нації.

Значної уваги надано питанню національних меншин та впливу воєнної ситуації на їхні мовно-культурні права. Моніка Вінгендер та Н. С. Кісс у спільній доповіді *Національні меншини в Україні в часи війни: мовне законодавство та дискусії в медіа* представили дослідження сучасного мовного законодавства та медійних текстів, які стосуються національних меншин. Вони зазначили, що прийняті Закон України *Про корінні народи України* (2021) та *Стратегія розвитку кримськотатарської мови на 2022—2032 роки* (2022) не тільки істотно розширюють культурно-мовні права трьох корінних народів України — кримчаків, караїмів та кримських татар, а є також своєрідним політичним кроком, оскільки охоплюють населення тимчасово окупованого Криму. Проте запропонований на громадське обговорення законопроект *Про національні спільноти* зазнав критики як з боку експертів із мовної політики, так і від представників національних меншин та потребує доопрацювання. Закон є передумовою подальшої європейської інтеграції України й конструктивного мовного менеджменту всередині країни.

Голова організації *Нордичний форум Україна* (Швеція) А. Зубкович у розвідці *Національна ідентичність та вжиток мови кримськими та-*

тарами-переселенцями: спостереження до повномасштабного вторгнення на основі проведених інтерв'ю окреслила асиметрію між національною ідентичністю та мовним ужитком у середовищі кримських татар, котрі внаслідок незаконної анексії Криму в 2014 р. переселилися на материкову Україну (м. Київ та м. Львів). З одного боку, російська мова є для них одним з основних засобів комунікації, а з іншого — зростає негативне ставлення до неї, на відміну від позитивного позиціонування української та кримськотатарської мов.

Учасники конференції також обговорили перспективи майбутніх досліджень мовного спілкування та впливу війни на нього².

Важливим аспектом вивчення мовної ситуації є регіональний вимір, якому було присвячено тематичну секцію конференції *Регіональні перспективи мовної ситуації в Україні*. Г. В. Шумицька в доповіді *Формування мовної особистості в полілінгвальному прикордонному регіоні: результати аналізу мовних біографій представників національних меншин на Закарпатті* наголосила, що старше покоління людей знає, крім рідної (угорської, румунської), російську та інші мови, серед яких і українська; люди ж молодшого віку, які вже навчалися в умовах незалежної України, знають рідну (угорську, румунську) та українську, а також інші мови. Зокрема, особи, які народилися в місті, володіють більшою кількістю мов. Люди, які працюють у державному секторі, українську мову знають краще, ніж ті, які працюють у приватному секторі. Для них важливо знати рідну та державну мови. Наголошено на важливості збереження рідної мови, а також на соціально-економічному чиннику, який часто є визначальним в обґрунтуванні потреби вивчення державної мови. Більшість респондентів переходить з однієї мови на іншу, водночас вони можуть уживати слова з однієї мови в іншій під час перемикання мовного коду. Перехід на мову співрозмовника сприймається переважно як ознака ввічливості й данина традиції: на Закарпатті послуговування кількома мовами — радше норма, ніж виняток.

Комплексний підхід до аналізу, що використовує зіставлення різних джерел інформації, уможливило вивчення як діахронного, так і синхронного зрізу мовної ситуації. О. М. Палінська в розвідці *Схід vs. Захід. Геополітичні та мовні орієнтації мешканців Центру та Півдня України* повідомила, що на основі масових соціологічних опитувань, проведених у 2014, 2020—2021 рр., у процесі дослідницьких проєктів, здійснюваних Ольденбурзьким університетом у Центрі (2014—2019) та на Півдні (з 2019) України, виявлено, що геополітичні орієнтації, або ж прихильність до Заходу (у широкому витлумаченні) чи до Сходу (росії), демонструють стійкі кореляції з мовним кодом, який респонденти називають основним у своїй повсякденній комунікативній практиці. Так, українськомовні мешканці досліджуваних регіонів значно частіше, ніж російськомовні, убачають

² Докладніше про результати дискусії див.: Шумицька, Г. (24.10.2022). Мова — як бронезилет, як прапор, як зброя, як вакцинація. *Espresso TV*. <https://espresso.tv/mova-yak-bronezhilet-yak-prapor-yak-zbroya-yak-vaktsinatiya>

загрози для України з боку росії, і значно рідше — з боку Заходу; зокрема ті, хто назвав суржик своїм основним кодом, у Центрі є ближчими до українськомовних, на Півдні — до російськомовних. Схожі тенденції простежено й у ставленні до потенційних союзів України з іншими державами: в обох регіонах українськомовні є суттєво більш «прозахідними» і менш «проросійськими». У відкритих інтерв'ю респонденти називають серед загроз з боку Заходу міграційні виклики та втрату Україною своєї самобутності, тоді як росію однозначно кваліфікують як реального потенційного агресора — саме в період 2014—2021 рр., після анексії Криму й напередодні повномасштабного вторгнення.

А. О. Колесников у виступі *Із спостережень над динамікою мовної ситуації межиріччя Дністра і Дунаю* зіставив три часові зрізи мовної ситуації: пострадянський (1991—2000), довоєнний (2001—2022), воєнний (24 лютого 2022 — сьогодні). Використавши включене та невключене спостереження над мовною поведінкою мешканців ареалу (етнічних українців, болгар, молдован, росіян, гагаузів, албанців та ін.), міжетнічною конфліктогенністю в регіоні, проаналізувавши подання «мовного» та «етнічного» питань у медіа, основні закони щодо мовної та освітньої політики (внутрішньої української та зовнішніх) і заходи щодо їх реалізації в регіоні, а також мовні біографії представників національних меншин, він застосував дискурсивний підхід до оцінки інформації про мовну ситуацію з різних джерел. Доповідач констатував, що українська мова в ареалі поступово утверджувалася як державна, маркером чого є рівень її застосування в ролі засобу міжетнічної комунікації. Агресія росії стала каталізатором у цьому процесі, оскільки російська мова набула негативних оцінних характеристик щодо естетичності та престижу (мова ворога, агресора, некрасива, груба тощо), а українська — позитивних, тому її частіше використовують для міжетнічного спілкування.

Дослідження мовних біографій оприявнюють регіональний вимір мовної ситуації та мовних уподобань представників національних меншин. І. М. Цар у доповіді *Мовна адаптація етнічних росіян на Заході України* схарактеризувала цю проблему на прикладі мовних біографій трьох етнічних росіян, які проживають в одному селі на Львівщині, визначила чинники, що вплинули на мовну адаптацію інформантів, серед яких найвагомішими стали мовне середовище й політичні переконання опитаних. Дослідниця окреслила зміни їхньої мовної та національної ідентичності, мовної поведінки і самої мови під впливом тривалого перебування в українськомовному середовищі.

С. М. Немировська в розвідці *Статус української мови у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова* проаналізувала дев'ять мовних біографій представників шістьох національних меншин міста Чернігова: єврейської, російської, білоруської, польської, азербайджанської та чуваської; зацентрувала на тому, як змінювалося ставлення респондентів до української мови в різні історичні періоди (від

радянських часів до сьогодні). Результати дослідження засвідчують негативні наслідки впливу політики русифікації на мовну ситуацію Чернігова, а саме на витіснення мов національних меншин російською та фактичне сприйняття української як мови меншості.

М. С. Делюсто в доповіді *Відбиття мовної ситуації межиріччя Дністра і Дунаю в мовних біографіях носіїв слабких мов регіону* представила результати інтерв'ю носіїв гагаузької та албанської мов; навела чимало підтверджень з мовних біографій таких характеристик мовної ситуації цього регіону, як полілінгвізм, толерантність мовців до інших мов, сфера застосування державної та рідної мов, використання ідіомів як засобів міжнаціонального спілкування, готовність до вивчення чи поглиблення знання державної мови, застосування її як засобу міжетнічної комунікації.

Тематична секція *Білінгвізм та мовна ситуація в Україні* охопила коло актуальних питань повсякденної двомовності. І. І. Брага у виступі *Етномовна ідентифікація білінгва: маркери і атитюди* на матеріалі корпусу писемного мовлення дітей молодшого шкільного віку, мовна соціалізація яких відбувається у двомовному середовищі, визначила особові імена як маркери етномовної ідентифікації. Значну увагу дослідниця зосередила на практиці використання антропонімних гібридів для назовництва дітей, адже ставлення до імені, зокрема соціально зумовлена мотивація вибору імен для дітей, є виявом етномовної ідентифікації. Батьки, свідомо обираючи для назовництва своїх дітей імена-гібриди, з одного боку, оприявнюють рівень своєї освіти і культури, а з іншого — декларують свою гібридну (розмиту) етномовну ідентичність, яку вони фактично передають у спадок своїм дітям.

Кріна Кукош у доповіді *Феномен рідної мови в мовній свідомості білінгвів (за матеріалами інтерв'ю, записаних у румунських селах Герцаївської територіальної громади Чернівецької обл.)* схарактеризувала феномен рідної мови в мовній свідомості білінгвів та формування їхньої мовної ідентичності. У зв'язку з тим, що людина володіє вільно двома чи більше мовами, вона може ототожнювати себе і з двома етносами, що часто буває на тих територіях, де компактно проживають представники нацменшини. Проблеми українсько-румунського білінгвізму потребують докладного соціолінгвістичного дослідження. Побіжний аналіз розвитку білінгвізму засвідчує, що національні меншини зберігають свою рідну мову, яка передавалася з покоління в покоління, проте з новими явищами, запозиченнями, суржиковими елементами.

М. О. Гонтар у розвідці *Ставлення до мови та мовні ідеології в мовних біографіях мешканців України різного етнічного походження* з'ясувала проблему ставлення до мови та впливу на нього панівних мовних ідеологій за матеріалами біографічних інтерв'ю українців — представників різних етносів. Дослідниця простежила ставлення респондентів до української та російської мов після повномасштабного вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 р. Вони свідчать про зміну мовної поведін-

ки на користь ширшого застосування української мови. Такий крок демонструє протест проти російської агресії, прагнення відмежуватися від країни-загарбниці та увиразнення свого українського громадянства. Водночас опитані заявили про можливий внутрішній конфлікт, небажання цілковитої відмови від російської, прагнення зберегти її як засіб зв'язку зі своїм етносом.

Тематичну секцію конференції *Мовна ситуація в Україні в медіа та в освіті* присвячено надзвичайно важливим галузям мовного врегулювання. О. М. Данилевська в доповіді *Мовна біографія вчителя як метод дослідження мовної ситуації у сфері освіти в Україні на початку ХХІ ст.* схарактеризувала місце мовних біографій в арсеналі соціолінгвістичних методів дослідження мовної ситуації у шкільній освіті України на початку ХХІ ст. за кількісними, якісними та оцінними параметрами. Наголосила на перевагах використання мовних біографій для вивчення інструментів впливу на мовну ситуацію в Україні за тоталітарного та посттоталітарного періодів. На прикладі мовних біографій, записаних у межах проекту, обґрунтувала метод мовних біографій як засіб збирання емпіричного матеріалу для аналізу мовної поведінки та комунікативних практик, що визначають якість мовного середовища в залучених до освітнього процесу спільнотах; з'ясувала мотивацію змін мовної поведінки у приватному житті та в професійній діяльності. Вибір респондентів старшої вікової групи зумовлений обставинами життя інтерв'ююваних у різних політичних системах, що вможливорює простежити, як у їхніх мовних біографіях відбиті явища радянської мовної політики та реалії сьогодення.

В. В. Шаркань у розвідці *Питання мови національних меншин Закарпаття в українських медіа 2019—2021 рр.* проаналізував вузлові публікації про мови меншин у засобах масової комунікації. За допомогою пошукових запитів за ключовими словами «мови національних меншин Закарпаття», «мови етнічних спільнот Закарпаття», «угорська мова Закарпаття», «румунська мова Закарпаття», «ромська мова Закарпаття», «німецька мова Закарпаття», «мовний закон Закарпаття» та ін. дослідник сформував корпус зі 110 медійних публікацій у 35 онлайн-ресурсах за 2019—2021 рр. Результати дослідження засвідчують, що після завершення війни й надалі потрібно буде активніше дбати про інформаційну безпеку, зокрема звертати пильнішу увагу на об'єктивний аналіз питань про мови національних меншин.

Ольвія Біган у доповіді *Мовна поведінка представників національних меншин Закарпаття в мережі «Instagram»* на основі дослідження публікацій представників національних меншин у мережі «Instagram» зробила такі висновки: 1) вибір мови спілкування користувачів залежить від їхнього мовного середовища й від мови адресата; 2) корпоративні користувачі, які працюють на регіональному рівні, обирають державну мову спілкування та іноді дублюють повідомлення мовою національної спільноти, яка компактно проживає в певному регіоні; 3) засоби масової ін-

формації, що висвітлюють проблематику національних меншин, зазвичай публікують дописи рідною для представників меншини мовою; для розширення аудиторії деякі видання створюють сторінки українською мовою; 4) гештеги, додані до публікацій, переважно викладено мовою дописів, хоч нерідко — й іншою мовою для розширення аудиторії.

У виступі *Мовне середовище національних меншин на Закарпатті: соціо-комунікативні елементи дизайну* Л. Я. Гичко наголосила, що дизайн інформаційно-комунікативного простору Закарпаття яскраво демонструє основні зміни «до» та «після» впровадження Закону *Про забезпечення функціонування української мови як державної*. На рівні візуального складника норм закону дотримано, ураховано, зокрема, інтереси національної меншини, яка переважає у конкретній локації. Війна дала поштовх до українізації інтерфейсів великих світових компаній, наприклад Лінкедін, що відображено на локальних візуалізаціях мовного середовища.

Отже, конференція охопила широкий спектр міждисциплінарних досліджень, пов'язаних з актуальними питаннями мовного життя в Україні: співвідношення вжитку української мови та мов національних меншин у різних галузях суспільного життя та повсякденного використання, впливу війни на мовну поведінку населення України.

За матеріалами конференції заплановано видати колективну монографію англійською мовою в науковому видавництві *Harrassowitz Verlag* (Візбаден, Німеччина) і тематичний випуск науково-теоретичного журналу *Українська мова*.

Хроніку отримано 05.11.2022

Nadiia Kiss, PhD in Philology, Postdoctoral Researcher of Giessen Centre of the East European Studies, Justus Liebig University of Giessen, Germany, scientific coordinator of the project “Contested language diversity — dealing with minority languages in post-Soviet Ukraine” (head of the project prof. Monika Wingender) Otto-Behaghel-Str. 10-E, Giessen 35394, Germany
E-mail: Nadiya.Kiss@slavistik.uni-giessen.de, kراسiya@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-2077-7605>

RESEARCH ON THE LANGUAGE ISSUES IN THE WARTIME UKRAINE